

DIRK J. VAN DE KAA:

EURÓPA MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENETE¹ (RÉSZLET)

Múlt nyáron a legtöbb hollandhoz hasonlóan, aki vakációzni indul Franciaországba vagy Portugália déli részére, Belgiumon haladtam át. Rögtön a határ mellett egy hatalmas hirdetőtábla vonta magára a figyelmet. Egy vonzó nőt ábrázolt, a kép alatt a szlogen, amit valahogy így fordíthatnánk: „Gyorsan vezetni legalább olyan ostoba dolog, mint gyorsan szeretkezni.”

Annyira elcsodálkoztam, hogy szinte lesodródtam az útról. Ki találhatta ezt ki, ámuldoztam magamban? Ki egyezett bele ebbe az ötletbe, és helyezte el ezeket a táblákat az autópálya mentén? Ki ez a lány a plakáton, [...] és hogy történhetett ez meg éppen Belgiumban?

Azóta megtudtam, hogy a táblát a Belga Közlekedési Biztonságért Felelős Legfelsőbb Tanács helyezte el, és a tizenéveseket célozza meg ezzel az okos üzenettel: valóban bölcs dolog-e a gyors hajtást a férfiasság bizonyítékának tekinteni? Valahol olvastam, hogy a lányt Nickynek hívják, nem belga, Texasból származik, és vissza is tért oda. Arra a kérdésre azonban, amit igazán érdekesnek tartok, még ma sem találtam kielégítő választ: hogy történhetett ez meg éppen Belgiumban?

Ez a plakát sehogy sem illett össze a belga társadalomról alkotott képpemmel. Régen, és valószínűleg ma is, a belga nyilvánosságot és politikai életet az ún. nyelvi probléma, azaz a franciául, illetve hollandul beszélő csoportok közötti versengés, valamint a vallásos értékeket

¹ Forrás: Population Bulletin, Vol. 42, No. 1, March, 1997. A publication of the Population Reference Bureau, Inc. Netherlands.

hirdető jobb-közép politikai pártok uralták. A nemzetközi találkozókön a belga kormány képviselői ma is konzervatív álláspontra helyezkednek a családdal, nemiséggel, fogamzásgátlással kapcsolatos kérdésekben. Európa jónéhány országától eltérően, Belgium nem hagyta jóvá az abortuszt. A sterilizálás jogi státusa sem tisztázódott, és a fogamzásgátlók reklámozása is tilos. 1971-ben Robert Cliquet belga szociobiológus második, termékenységre és családtervezésre vonatkozó kutatásában arra az eredményre jutott, hogy a 30 és 34 év közötti férjezett nők több mint fele fogamzásgátló technikaként a megszakított közösülést „használta”, negyedük a naptármódszert, és egynegyedük szedett fogamzásgátló tablettákat.² Ezek az eredmények lényegesen eltérnek a dániai és hollandiai adatoktól, és kétségkívül olyan normákat tükröznek, amelyek tiltják a nemiségről való nyilvános beszédet.

Ezért bizonytalanodtam el a plakát láttán. Alábecsültem volna az attitűdváltás sebességét Belgiumban? Vajon ez a tábla a személyközi kapcsolatok, a termékenységgel és a családtervezéssel kapcsolatos normákat és attitűdöket érintő lényeges változás szimbóluma lenne? Olyan változásé, amely az európai demográfiai viselkedés gyors és drámai átalakulását jelzi? Bár jónéhány hasonló táblát megrongáltak, és – mint később rájöttem – a szlogenben előforduló *vrijen*, azaz szeretkezni kifejezés korántsem hordoz olyan erős szexuális konnotációkat egy hollandajkú belga, mint egy holland számára, meggyőződésem, hogy a belga plakát szimbólumértékű. Európa demográfiai fejlődésének azt a szakaszát jelképezi, amelynek jellegzetessége, hogy (a legtöbb európai országban) a termékenységi ráta kisebb, mint a halálozási arányszám. Ebből pedig az következik, hogy – az ENSZ előrejelzéseinek megfelelően –1985 és 2025 között Európa lakossága 492 milliárdról 524 milliárdra növekszik, míg a Földdé szinte megkétszereződik (4,5

² Cliquet, R.L. és R. Schoenmaeckers (1975): From Incidental to Planned Parenthood, CBGS publication, Nijhoff, Leiden, 96. o.

milliárdról 8,2 milliárdra emelkedik). 2025-ben minden ötödik európai közül az egyik 65 éves, vagy annál idősebb – nyugdíjas – lesz, akiket egy fogyatkozó aktív népesség tart majd el.

Európa demográfia történetének ezt az új szakaszát második demográfiai átmenetnek is nevezhetjük.³ Európa első demográfiai átmenete a halálozási ráta fokozatos csökkenésével kezdődött, amely jelenség a legtöbb európai országban a XIX. század első felében ment végbe. Ezt a folyamatot a termékenységi ráta csökkenése követte, ez majdnem mindenütt kb. 1880-tól kezdődött, Franciaországban valamivel korábban. 1930-ig mind a születési-, mind a halálozási ráta alacsony értékeket ért el. Az első átmenetben fontos szerepe volt az emigrációnak is, amely megváltoztatta a születési és halálozási ráták közötti óriási különbséget, amely a XIX. század végét és a XX. század elejét jellemezte.

A második átmenet kezdetét önkényesen 1965-re tehetjük. A közben eltelt időben (a század elejétől a hatvanas évekig) kitört, majd véget ért a második világháború, és az azt követő „baby boom”. A második demográfiai átmenet legfőbb vonása, hogy a termékenységi ráta fokozatosan a helyettesítő érték (replacement) alá esik. A helyettesítő érték olyan szám (2,1 gyerek/nő), amelynek elérése biztosítja a születések és a halálozások közötti egyensúlyt, vagyis azt, hogy a népességszám hosszabb ideig változatlan maradjon.

Ha a termékenység tartósan a helyettesítő érték alatt marad – ahogy az Európában várható –, az emigráció hatását nem számítva, a népesség száma előbb-utóbb csökkenni fog, ahogy az néhány országban már meg is történt (Ausztriában, Dániában, az NSZK-ban, és

³ Lesthaege, R. és D.J. van de Kaa (1986): „Twee Demografische Transitities?” (Two Demographic Transitions?), in: D.J. van de Kaa és R. Lestheghe (szerk.): *Bevolking: Groei en Krimp* (Population: Growth and Decline), van Loghem Slaterus, Deventer

Magyarországon, ahol 1985-ben kezdődött el ez a folyamat). A második demográfiai átmenet sajátossága, hogy a népességszámot meghatározó másik két változó – a halandóság és a vándorlás – hatása viszonylag jelentéktelen marad. Európa észak-nyugati részében az 1973-as olajválság miatt keletkezett gazdasági regresszió hatására felállított korlátozó intézkedések előtt jelentős volt a bevándorlók száma, sőt a bevándorlás Európának ezen a részén mind a mai napig ellentmondásos kérdés maradt.

A demográfiai átmenettel foglalkozó korai írások az 1930-as évek európai tapasztalataira támaszkodva a „zéró fázis”, vagy a stagnáló népességnövekedés konstatálásával zárulnak. Ezért a jelenkori Európában mára már immanenssé vált hosszú távú népességcsökkenést a fenti írások hatására a szakemberek „a demográfiai átmeneten túli”-nak nevezik, jóllehet, sajátos vonásai révén ezt a jelenséget joggal illethetjük „a második demográfiai átmenet” címkével.

A következő írásban minden részletre kiterjedő alapossgal mutatjuk be a második demográfiai átmenet jellemzőit, illetve az átmenet különböző fázisait harminc, hasonló tulajdonságokkal rendelkező európai országban. Elemzésünk a jelenség háttérében álló normák és attitűdök változásának bemutatásával kezdődik.

A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET HÁTTERE

Az első és a második demográfiai átmenet mögött meghúzódó normákat és attitűdöket két kulcsszóval lehet jellemezni, amelyek kiemelik a köztük lévő ellentéteket is: ezek a kulcsszavak az altruizmus és az individualizmus. Az alacsony termékenységi arányszámok által jellemzett első demográfiai átmenetben a család és a gyerekek voltak a középpontban, ezzel szemben a második átmenet az egyének jogaira és az önmegvalósításra fekteti a hangsúlyt. Don Lesthage és Christopher Wilson demográfusok

meggyőzően érvelnek amellett, hogy az első átmenetet az urbanizáció, az iparosodás és a szekularizáció határozták meg.⁴ A családi alapú termelésről a fizetett munkára való áttérés, mely az iparosodást és az urbanizációt kísérte, csökkentette a gyermekek gazdasági értékét. Az utódok olcsó munkaerőből jelentős befektetéseket igénylő családtagokká váltak. A gyerekek képzésére azért áldoztak, hogy méltányos életesélyeket biztosítsanak számunkra. Ahogy az ausztrál demográfus John Caldwell fogalmaz, „a vékony sugárban, mégis folyamatosan áramló jólét” inkább a gyerekeket, mint szüleiket részesíti előnyben. Mi több, a sokgyerekes családban a vagyon (mint például a föld) a szülők halála után eltékozlódott (mivel olyan apró részekre forgácsolódott szét, amelyeknek már nem volt jelentős gazdasági értéke – a fordító megjegyzése), így magyarázható, hogy a születésszabályozás a házaspárok számára ésszerű családszervezési stratégiává vált.

Az első demográfiai átmenet alatt eltűnt a malthusiánus családalapítási modell. A pároknak már nem kellett addig várniuk a házassággal, amíg szüleik halálával önálló megélhetéshez jutottak (örökölték). Csökkent a házassági életkor, mint ahogy azok száma is, akik végleg egyedül maradtak. A házasságban szabályozták a születendő gyerekek számát, a mennyiség helyét a minőség vette át.

A második demográfiai átmenet közvetlenül meghatározó tényezőket nem határozhatjuk meg ennyire egyértelműen. Bár a kutatók között nincs egyetértés ebben a kérdésben, sokan úgy gondolják, hogy ezek a tényezők szorosan kapcsolódnak az egyén posztindusztriális társadalomban betöltött, gyorsan változó szerepéhez. Ezekben a társadalmakban az egyéni életszínvonal a képzettségi szint és a képzés minőségének függvénye, de

⁴ Lesthaeghe, R. és Wilson, C. (1978): Modes of Production, Secularisation, and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870-1930, working paper, Brussels

meghatározza a társadalmi célok iránti elkötelezettség mértéke, valamint az egyén önnön tehetségének felfedezésére és hasznosítására való motivációja is. Ez úgy a férfiakra, mind a nőkre érvényes, hisz mindkét nem képviselői igyekeznek önálló keresethez jutni. A házasság fenntartásáért és/vagy a gyerekvállalásért rendszerint a nőnek kell nagyobb árat fizetnie (opportunity costs). Előfordulhat, hogy egy nőnek ott kell hagynia munkahelyét, ha férje más városban kap állást, vagy ha olyan vállalkozásba kezd, amelyhez mindkettejük erőfeszítésére szükség van. Igaz ugyan, hogy két jövedelemből jobban lehet élni, mint egy olyan családban, ahol csak az egyik fél keres, de egy férj vagy feleség mégsem költheti olyan szabadon a pénzét, mint ahogy azt a házasság előtt tette. Ráadásul az élettársi kapcsolatokban is ugyanolyan nehéz a felhalmozott, összeadódó anyagi erőforrások előnyeit élvezni, mint egy házasságban. Egy pár számára a gyerekek nemcsak anyagi ráfordítást jelentenek, de „hasznuk” is tovább csökken. Többé nem várható el tőlük, hogy támogassák idősödő szüleiket, vagy anyagilag segítsék a családot, és erre törvényesen sem kötelezhetők. A szülői státussal járó érzelmi elégtétel leggazdaságosabban két gyerek vállalásával érhető el.

A posztindusztriális társadalomban az egyszerű gazdasági kalkulásokon túl bizonyos társadalmi és kulturális változások is szerepet játszanak az egyének házassággal és gyerekvállalással kapcsolatos magatartásának megváltozásában. Az attitűdváltás mögött meghúzódó erőket többféleképpen leírták már. Egyes elemzők szerint azokat az új értékeket, amelyek a társadalom tagjait a régóta fennálló viselkedésminták elutasítására készítetik, az erős individualizáció és szekularizáció jellemzi. Mások úgy vélekednek, hogy az önmegvalósítás divatja, azé a vágyé, hogy az egyén kibontakoztassa képességeit, teszi individualistává az embereket, közömbössé a kollektív érdekek iránt. „Az individualizmus egyszerre az alacsony termékenység

háttére, ugyanakkor a tudatos születésszabályozás új korszakát is jelenti” – írja Joseph Schmidt osztrák demográfus.⁵ A svéd szociológus Hans-Joachim Hoffmann-Novotny még tovább megy, és azon töpreng, hogy nem tartunk-e a legjobb úton afelé, hogy „autista társadalommá” váljunk?⁶

Néhány szerző úgy véli, a mai nyugati társadalmi csoportok különbözőképpen viszonyulnak a családalapításhoz, és életstílusuk is különböző. A holland kormányzati politikáért felelős Tudományos Tanács különbséget tesz a szociokrata és technokrata nézőpontok között.⁷ A szociokrata nézőpont hívei letelepedés- és családalapítás ellenesek, olyan társadalmi folyamatok erejében hisznek, mint az egalitarianizmus, a társadalmi részvétel és az „emancipáció”, vagyis a nők és a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok minél hangsúlyosabb részvétele a társadalomban. A technokraták inkább a gondos tervezés, alapos érvelés és az így született tervek gyakorlatba ültetésével igyekeznek megoldásokat találni a társadalmi gondokra.

Ronald Inglehart amerikai politológus megkülönbözteti a „materialista” és a „posztmaterialista” értékeket.⁸ A posztmaterialisták gyanakodva szemlélik az új technológiákat, bírálják a környezetszennyező termelési

⁵ Schmidt, J. (1984): The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, Population Studies No. 15., Council of Europe, Strasbourg, 23. o.

⁶ Hoffmann-Nowotny, H.J. (1987): The Future of the Family, paper to be presented at the European Population Conference, Jyväskylä, Finland, June 1987

⁷ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1980): Beleidsgerichte toekomstverkenning, Deel 1 (Policy-oriented Exploration of the Future), Staatsuitgeverij, The Hague

⁸ Inglehart, R. (1977): The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton University Press, Princeton

folyamatokat, elutasítják a luxuscikkek korlátlan halmozását, a hangsúlyt a tartalmas emberi kapcsolatokra, a spontaneitásra és az egyén önerejére fektetik. Schmidt a posztmaterializmus régi és új vonulatát vázolja fel.⁹ A régi vonulat a teljesítménymotiváltság és a státusok megszerzése mellett a következő viselkedésmintákkal jellemezhető:

- a. növekvő elvárások
- b. státusszimbólumok iránti vágy
- c. a relatív depriváció érzése.

Az új vonulatot a különböző szubkultúrák által képviselt értékrend és az előbb felsorolt posztmateriális értékekkel való azonosulás jellemzi.

Egy másik kutatásban Felling és munkatársai a „polgári” kultúra három dimenzióját helyezi szembe három „nem polgári” kulturális értékkel: családcentrizmus, gazdasági haladás – anyagi biztonság és altruizmus, illetve egalitarianizmus, hedonizmus, belső harmónia.¹⁰ Én a **progresszív** és a **konzervatív** terminusokat tartom a legmegfelelőbbeknek arra, hogy leírják a fenti dichotómiát.¹¹ Ezt a két terminust azért tartom használhatónak, mert a második világháborút követő időszakban a legtöbb európai társadalom a korábbi konzervatív eszmék helyett látványosan progresszív programokat kezdett hirdetni, és ez a tény számos demográfiai változást megmagyaráz. A filozófiai értelemben vett „haladás” (progresszió) fogalma azokra az eszmékre illik, amelyeket az új iránti lelkesedés, a jelen

⁹ Schmidt: Background of Recent Fertility Trends, 39. o.

¹⁰ Felling, A., J. Peters és O. Schreuder (1983): Burgerlijk en onburgerlijk Nederland (Bourgeois and Nonbourgeois in the Netherlands), van Loghum Slaterus, Deventer

¹¹ Van de Kaa, D.J. (1980): Recent Trends in Fertility in Western Europe, in: Hiorns, R.W. (szerk.): Demographic Patterns in Developed Societies, Taylor and Francis, London, 55.-83. o.

kritikus szemlélete és a múlt teljes semmibevétele jellemez. A „konzervativizmus” ezzel ellentétes tendenciákat jelöl: a hagyományos értékrend prioritását a változással szemben.

A fenti értelemben vett „haladás” fogalma azt a változást jelzi, amelynek során megnő az „egyenlőség” és a „szabadság” szerepe az egyéni életvezetésben, jóllehet, ezek az értékek nem egyformán hangsúlyosak az élet különböző területein.

„ A társadalmi-, gazdasági szférában a szabadság potenciálisan veszélyezteti az egyenlőséget, így, ha olyan helyzet áll elő, amelyben a két érték szembekerül egymással, az 'egyenlőség' kerekedik fölül. De az egyenlőség elvének érvényre juttatásához a társadalom tagjainak szolidarizálniuk kell. A szociokulturális dimenzióban azonban a fenti folyamatokkal ellentétes tendenciák működnek. Amíg az egyén viselkedése nem sérti mások mozgási szabadságát, megteheti, hogy magatartását saját belátása szerint alakítsa. A különböző viselkedésformák egyenértékűek, még akkor is, ha ez a különbözőségek (pluriformity) megjelenéséhez vezet. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a „haladás” lényege az esélyegyenlőség megteremtése (jövedelem, oktatás terén, stb.), valamint az egyén szabadsága a különböző viselkedésformák kiválasztásában (öltözködés, szexuális viselkedés stb.) Megfigyelhetjük, hogy a gazdasági életben használt haladás-fogalom a jóléti állam fejlődését és az állam disztributív funkcióinak halmozását támogatja, míg a szociokulturális értelemben felfogott haladás a kulturális identitás-, az egyéni és kollektív attitűdök változását stimulálja, így azokat a változásokat is, amelyek a termékenység és a családalapítás területét érintik.”¹²

A fenti kifejezéseket számos szerző különféle értelemben használta. Ami azonban minden írásban közös,

¹² uo., 74. o.

hogy ugyanarról a jelenségről beszélnek: a normák és attitűdök terén bekövetkezett változásról.¹³

A HALADÓ NÉZETEK (PROGRESSIVENESS) HOLLANDIÁBAN ÉS NYUGAT – EURÓPÁBAN

A normák és attitűdök terén végbement változás számos 1965 óta végzett holland felmérésben kimutatható. A kutatások vizsgálati populációját Hollandia felnőtt lakossága alkotta, és a kutatások során az alanyok társadalmi-, kulturális és gazdasági élettel szembeni attitűdjét is vizsgálták. A kutatások szerint az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek közepéig jelentősen megváltozott a demográfiai eseményekkel szembeni haladó nézetek aránya, jóllehet ez az átalakulás már 1980 előtt elkezdődött. Az iskoláskorú gyermekeket nevelő nők fizetett alkalmazásával (vagyis azzal, hogy ne otthon dolgozzanak) 1960-ban csak a megkérdezettek 17%-a értett egyet, de 1986-ra ez az arány 60%-ra emelkedett. A 80-as évek közepére az új magatartásformákkal szembeni tolerancia vált jellemzővé: a gyerekvállalás szándékos elutasításával 1965-ben 22% ért egyet, 1985-ben már 86. Az élettársi viszonytal, amelyben a felek nem akarnak összeházasodni 1965-ben 56%-, az „együtt – különélés” (living apart together), azaz egy olyan kapcsolattal, amelyben a felek szexuális partnerek ugyan, de nem élnek közös háztartásban, 1985-ben 63% értett egyet. Ma a hollandiai felnőttek alig egyötöde gondolja úgy, hogy a házások boldogabbak az egyedül élőkénél.

A demográfiai eseményekkel kapcsolatos attitűdök változását egy másik adatbázis is szemlélteti, amely az Európai Gazdasági Közösség (EEC) országaiban végzett

¹³ Klages, H. (1984): Wertorientierungen im Wandel: Rückblick, Gegenwartanalyse, Prognosen (Changing Value Orientations: Retrospect, Analysis of Current Situation, Prognosis), Campus, Frankfurt

felmérések eredményeit tartalmazza, és az Eurobarométer nevet viseli. Az 1970 és 1984 között hat EEC államban végzett tizenegy felmérés eredményei alapján Inglehart kimutatja, hogy a fiatalok (az 1956 és 1965 között születettek kohorszához tartozók) az idősebbeknél (1886–1905 között születettek) lényegesen nagyobb számban azonosulnak a posztmaterialista értékekkel. Ugyanakkor az adatok alapján az is kimutatható, hogy a magas infláció éveiben a posztmaterialista értékeket képviselők száma átmenetileg csökkent, míg a materialista értékeket képviselőké nőtt.

Mivel Kelet-Európáról nincsenek ilyen jellegű adataink, nehéz eldönteni, hogy ebben a régióban változnak-e a demográfiai eseményekkel kapcsolatos normák és attitűdök, Nyugat-Európában azonban igen jelentős a posztmaterialista értékek felé való elmozdulás. Ez a tendencia, bár nem független a nyugati államokra jellemző társadalmi-gazdasági feltételektől, mégis viszonylag kevésbé érzékeny a gazdasági krízisekre. Bár a gazdasági regresszió időszakában más értékopciók dominálnak, ez a jelenség elhanyagolható a kohorsz-specifikus posztmaterialis értékszemplélet erőteljes növekedésével szemben. A posztmaterialista értékek térnyerése azért is érdekes, mert annak a fiatal generációnak, aki ezekkel az értékekkel azonosul, felnőtt élete olyan korszakra esett, amelyet a kedvezőtlen gazdasági helyzet és a magas munkanélküliség jellemez. Úgy tűnik, a demográfiai eseményekkel kapcsolatos normák és attitűdök változásának saját törvényszerűségei vannak, amelyek függetlenek az illető ország gazdasági színvonalától. A termékenység növekedését célzó kormányzati politikák sikere vagy sikertelensége sem a gazdasági helyzet függvénye. Minden olyan pronatalista politika, amely az individualista életszemplélettel szemben fogalmazódik meg, vagy egyszerűen nem veszi figyelembe azt, eleve hatástalan marad, még akkor is, ha anyagi juttatásokkal támogatja a gyerekvállalást.

A CSALÁDALAPÍTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ DEMOGRÁFIAI ESEMÉNYEK SORRENDJE – UGYANAZ A SÉMA KIS VÁLTOZTATÁSOKKAL?

Ha a jelenlegi európai népességváltozást a családalapítást befolyásoló tényezőkön keresztül próbáljuk magyarázni, érdekes eredményekhez jutunk. Megfigyelhető ugyanis, hogy a családalapítást befolyásoló tényezők változása jól elkülöníthető fázisokra bontható, és ezeken a fázisokon előbb-utóbb minden országnak át kell esnie. Bár az említett fázisok eltérő időben és sebességgel zajlanak le Európa keleti és nyugati részében, mégis ugyanolyan logikai sorrendet követnek. Úgy tűnik, az egyik jelenség egy következőt feltételez, minden választás egy újabbat tesz lehetővé. Ha visszatekintünk ezekre a fázisokra, egyszerre magyarázatot nyer a mai Európára jellemző alacsony termékenység, logikussá és érthetővé válik, azon kezdünk gondolkodni, miért is nem jelezték előre ezeket a trendeket? Az átmenet lényege az individualizmusra való áttérés, vagyis az, hogy a házasságot az együttélés váltja fel, megváltoznak a családon belüli hangsúlyok, (a család középpontjába a gyerek helyett a pár kerül), a fogamzásgátlás helyét olyan családtervezés váltja fel, amelyben a gyerekvállalás mellett az önmegvalósítás is fontos szerepet kap.

A változás legfontosabb hozadéka, hogy különböző, egymástól lényegesen eltérő családmodellek és családok születnek. Nézzük, hogyan zajlott le a változás „prototípusa” az európai országokban.

Hogy érthetővé tegyük ezt a folyamatot, a második világháború hatásainak bemutatásával kell kezdenünk. Valamennyire minden európai ország kivette a részét a harcokból, a megszállásból, a nélkülözésekből, megtapasztalta a háború okozta borzalmakat és bizonytalanságot. A legtöbb fiatal férfit besorozták, és a hadseregben megismerte a fogamzásgátlás-, és a nemi

betegségek megelőzésének módszereit. [...] Geeraert a Nyugat-Európában 1990 óta végzett felmérések hosszú sorára hivatkozva arra a következtetésre jut, hogy a fiatal nők (akár diákok, akár már dolgozók) körében egyre gyakoribb a házasság előtti nemi érintkezés.¹⁴ A volt NSZK-ban 1971-ben a 21 éves, már dolgozó férfiak és nők 83%-a mondta azt, hogy a házasság előtt is volt szexuális kapcsolata. Dániában az olyan 21 éves egyetemista lányok száma, akiknek már volt házasság előtti szexuális tapasztalata, 1958 és 1968 között 60%-ról 97%-ra emelkedett. [...]

A házasság előtti, vagy a házasságon kívüli szexualitással szembeni attitűd azért nem változott annyira gyorsan. A legtöbb pár számára a házasság szentesítette a nemi életet és a gyerekvállalást is.

Az 1950-es évek elején kötött házasságok sajátossága, hogy a párok anyagilag is felkészültek a gyerekvállalásra. Az első házasságkötés időpontja (azaz a házasulandó felek átlagéletkora a házasságkötés pillanatában) egyre alacsonyabb lett, a házasságkötés és az első gyermek születésének időpontja közötti időintervallum továbbra is rövid maradt, és az első szülésre számolt termékenységi arányszámok is magasak voltak. Ez volt az első demográfiai átmenet vége, melynek során a születésszabályozás a családméret meghatározásának eszközévé vált. Az 1880-as évekre jellemző hét-, nyolcgyerekes családok 50-60 év alatt két-háromgyerekesre zsugorodnak. De az 1960-as évek elején forgalmazott fogamzásgátló szerek nem voltak túl hatékonyak, és a fiatal párok is kevés tapasztalattal rendelkeztek a fogamzásgátlás terén, így ebben az időszakban kétségkívül sok nem kívánt gyermek született.

Az első házasságkötés átlagéletkorának csökkenése meglazította a házasságkötés és a gyerekszülés időpontja

¹⁴ Geeraert A. (1977): *Sexualitet bij jongeren (Sexuality Among young People)*, De Sikkel, Brussels, 27. o.

közötti kapcsolatot. Továbbra is a házasság maradt a legelterjedtebb együttélési forma, hiszen szentesítette a nemi kapcsolatot (legfőképpen a szülők szemében), de sok fiatal számára a házasság nem jelentette azt, hogy valóban készen állnak a gyerekvállalásra. A szülők is igyekeznek megóvni frissen házasodott gyerekeiket a korai gyerekvállalás problémáitól, ezért – vélhetően – a családtervezéssel (family planning) foglalkozó szakemberekhez irányítják őket. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a családtervezésre szakosodott szervezetek taglétszáma az 1960-as évek első felében jelentősen megugrott (a Netherlands Association for Sexual Reform, NVSH taglétszáma 1955 és 1965 között duplájára nőtt, 97.000-ról 206.000-re ugrott, de a tagság nagy része mára már elhagyta a szervezetet). A fogamzásgátló szerek használata a házasság előtti nemi életben is elterjedt, így a házasságkötés átlagéletkora tovább csökkent, a fiatal házaspárok anyagilag is felkészülhettek a gyerekvállalásra.

Ebben az időszakban, az 1960-as évek közepén, új és hatékony fogamzásgátló tabletták és méhen belüli fogamzásgátlók jelentek meg, és sokan használni is kezdték őket. Így az első és a második szülés közötti időintervallum meghosszabbodott, és némileg csökkent az első és a második szülések száma. A családméret további zsugorodásával értelemszerűen csökkent a 30 év fölötti korcsoportra jellemző (nők) termékenységi arányszám is. A négy-öt –, vagy többgyerekes család kivétellé vált. A nem várt, idős korban vagy házasságon kívül fogant gyerekek száma fokozatosan csökkent.

A 70-es évek elejére az abortusztörvény változásai nyomán lehetővé vált a nem kívánt terhességek biztonságos megszakítása, így a nem óhajtott szülések száma tovább csökkenhetett. A „kényszerházasságok” gyakorlata fokozatosan megszűnt, és ezzel az első házasságkötés átlagéletkora lassan emelkedni kezdett.

Az abortusz természetesen továbbra is a családtervezés egyik eszköze maradt. Elsősorban olyankor

éltek vele, ha a férjzett nő nem kívánta megszülni sokadik gyermekét, ha egy idősebb nő veszélyesnek, vagy társadalmilag elfogadhatatlannak tartotta a gyerekszülést, de megszakították a házasságon kívüli terhességeket is. A 70-es évek elejére a sterilizálás is elterjedt családtervezési stratégiává vált, így a második-, harmadik vagy ennél is magasabb rendű szülések száma tovább csökkent, a termékenység a helyettesítési szint alá esett.

Miután elfogadottá vált, hogy a házasságon belüli nemi kapcsolat nemcsak az utódnemzést szolgálja, és a hatékony fogamzásgátló szerek is megjelentek, újabb változás következett. A jogi procedúrák leegyszerűsödése a válások számának növekedéséhez vezetett. A házasságkötéseket követő válás vagy a különélés a fiatal korosztályokra is jellemző demográfiai eseménnyé vált. Mivel ekkorra a párok már nem azzal a szándékkal kötöttek házasságot, hogy a házasságkötés után rögtön gyereket vállaljanak, kevésbé lett fontos, hogy kapcsolatukat hivatalossá tegyék. Miért ne élhetnének együtt, és házasodnának össze később, majd ha gyereket akarnak – gondolták? Az együttélés voltaképpen ugyanolyan stabil kapcsolatot jelentett, mint a házasság, mindössze abban különbözött ez utóbbtól, hogy a partnereknek „nem volt papírja” róla. Az első házasságkötési arányszámok csökkenni-, a házasságkötés átlagéletkora pedig emelkedni kezdett.

Bár elterjedt az együttélés, a párok számára mégis a házasság maradt a komoly párkapcsolat „valódi” formája, így megnőtt a házasságkötést csupán nyolc hónappal követő szülések száma. Egy idő után azonban a partnerek már nem érezték szükségét annak, hogy gyermekük születése előtt házasságot kössenek, így jelentősen csökkent a tartós házasságok száma, és tovább nőtt az első házasságkötés átlagéletkora. Ritkábbá vált az újránházasodás, megnőtt a házasságon kívüli termékenységek száma különösen az idősebb nők körében. Néhányan közülük tudatosan vállaltak gyereket anélkül,

hogy tartós kapcsolatban éltek volna egy férfival [...] A házások és az élettársi kapcsolatban élők már nem különböztek sem a gyermekvállalás szándéka, sem a tervezett gyermekek száma tekintetében. A termékenységek száma tartósan a helyettesítési szint alá esett.

Elképzeltető, hogy a családalapításban bekövetkezett változások különbözőképpen zajlottak le a harminc európai államban, így lehetetlen minden ország esetében részletesen vázolni ezt a folyamatot. Ennek ellenére az európai országok különböző csoportokba sorolhatók aszerint, hogy melyik fázisában tartanak az egyre kisebb termékenységi arányszámokkal jellemezhető második demográfiai átmenetnek. Az átmenet négy legfontosabb vonását a következőképpen határozhatjuk meg:

1. a „házasság aranykorát” az „együttélés hajnala” váltja fel
2. a „trónörökös és szülei” (king-child with parents) családmmodelljét a „királyi pár és gyermeke” (king-pair with child) váltja fel
3. a megelőző fogamzásgátlás (preventive contraception) helyét az önmegvalósító fogamzásgátlás (selffulfilling contraception) váltja fel
4. az egységes családmmodell pluralizálódik

EURÓPAI ORSZÁGAINAK OSZTÁLYOZÁSA A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENETBEN ELFOGLALT HELYÜK SZERINT

Az átalakulási folyamat csupán két európai országban teljesedett ki: Svédországról és Dániáról van szó. Bár e két ország néhány jellemzőjét tekintve különbözik a fent bemutatott modelltől, mégis ezekben az országokban 1956 és 1960 között 10%-ról 40% fölé emelkedett a

házasságon kívüli születések aránya. És ami ennél is jobban jelzi az individualizmus felé tartó átmenetet, Dániában és Svédországban megváltozott a házasság társadalmi presztízisének megítélése.

A következő csoportokat aszerint különítettük el, hogy a csoportokat alkotó országok a második demográfiai átmenet melyik szakaszában találhatók.

Az **első csoportba** Dánia és Svédország mellett Európa északi és nyugati országait soroltuk, amelyek a demográfiai átmenet fentebb vázolt sajátosságainak megfelelően viselkednek. Finnország, Norvégia, az Egyesült Királyság, Ausztria, Belgium, Franciaország, az NSZK, Hollandia, Svájc, Olaszország a második demográfiai átmenet előrehaladott fázisában van. Ez azt jelenti, hogy ezekben az országokban a születési arányszám általában 10 és 12 ezrelék alá esik, és a népesség természetes növekedési aránya (a születések és halálozások közötti különbség) nem nagyobb 0,4%-nál, vagy éppen negatív (lásd az első táblázat adatait).

A **második csoportba** Dél-Európa országai tartoznak: Görögország, Málta, Portugália, Spanyolország és Jugoszlávia. Ezeket az országokat az különbözteti meg az első csoportba tartozóktól, hogy itt kevésbé látványos a termékenység csökkenése: a születési arányszámok jelenleg 12–16 ezrelék között ingadoznak, és a természetes növekedési arány általában meghaladja a 0,4%-ot. Ezekben az országokban a második demográfiai átmenet késik, de semmi kétség afelől, hogy megjelenik majd, és ki is fog teljesedni (lásd az első táblázat adatait).

A **harmadik csoportot** Kelet-Európa országai alkotják. Csehország, az NDK, Magyarország, Bulgária, Lengyelország és Románia. A második világháborút követő politikai események több szempontból is külön kategóriává teszik ezt a régiót, ezekben az országokban a demográfiai átmenet is másként alakult. A második világháború után itt például kevésbé vált fontossá a nagyobb szexuális szabadság. Válaszként a politikai

rendszer erőszakos társadalomszervező igényére, ezekben az országokban erősebben ragaszkodtak a magánélet tradicionális értékeihez, mint Európa nyugati felében. Másrészt ezekben az országokban hamarabb legalizálták az abortuszt, mint Nyugat-Európában, ráadásul a termékenység növekedését célzó kormányzati intézkedések is befolyásolták a születések számát (növelték). Jelenleg Kelet-Európában a születési arányszámok 14 ezrelékhez közelednek (Magyarország és Lengyelország kivételével, ahol ez az érték 12,2- illetve 18,2 ezrelék, lásd az első táblázat adatait).

A **negyedik csoportba** Európa azon országait soroltuk, amelyek történelmi és kulturális sajátosságaikból adódóan az első demográfiai átmenet különböző szakaszaiban tartanak. Izland, Írország, Albánia, Törökország és a Szovjetunió bizonyos részei tartoznak ehhez a csoporthoz. Nagyon nehéz előrejelezni, hogy a fenti államokban mikor indul meg a második demográfiai átmenet, ha megindul egyáltalán. Jelenleg ezekben az országokban a születési arányszámok magasabbak az európai átlagnál, a természetes növekedési ráta pedig 0,9 (Izland) és 2,1 (Törökország) között alakul (lásd az első táblázat adatait).

1. táblázat.

Az európai országok népességszáma 1985-ben

Régió és ország	Évközepi népesség 1985-ben (ezer)	Születési arányszám (1000 főre)	Halálozási arányszám (1000 főre)	Természetes szaporulat (százalék)
Észak-Európa				
Dánia	5,114	10,6	11,4	-0,08
Finnország	4,908	12,8	9,8	0,30
Izland	241	15,9	7,1	0,88
Írország	3,552	17,5	9,0	0,85
Norvégia	4,153	12,4	10,6	0,18
Svédország	8,350	11,8	11,3	0,05

Egyesült Királyság	56,125	13,3	11,9	0,14
Nyugat-Európa				
Ausztria	7,555	11,5	11,8	-0,03
Belgium	9,903	11,5	11,2	0,03
Franciaország	55,172	13,9	10,1	0,38
NSZK	61,020	906	11,5	-0,19
Lichtenstein	28	13,2	5,7	0,75
Luxemburg	366	11,1	10,8	0,03
Hollandia	14,484	12,1	8,5	0,36
Svájc	6,374	11,5	9,2	0,23
Dél-Európa				
Albánia	2,962	26,2	5,8	2,04
Görögország	9,935	11,7	9,3	0,24
Olaszország	57,128	10,1	9,5	0,06
Málta	383	14,2	7,4	0,68
Portugália	10,229	12,8	9,6	0,32
Spanyolország	38,602	12,5	7,8	0,74
Törökország	49,272	30,2	9,4	2,08
Jugoszlávia	23,123	15,9	9,1	0,068
Kelet-Európa				
Bulgária	8,957	13,2	12,0	0,12
Csehszlovákia	15,500	14,5	11,8	0,27
NDK	16,644	13,7	13,5	0,02
Magyarország	10,649	12,2	13,9	-0,17
Románia	23,017	15,5	10,3	0,52
Szovjetunió	278,618	19,6	10,8	0,88

Forrás: ENSZ – Population and Vital Statistics Report, Series A, Vol.38 No.4 . Törökországi adatok: World Population Prospects: Estimations and Projections as Assessed in 1984 (New York 1986), és A. Monnier: La conjuncture démographique: l'Europe et les pays développés d'outre-mer. In.: Population, Vol 41, No. 4–5, table 2., p. 838

A fenti csoportosítás azért lehet hasznos, mert összefüggéseket teremt az alábbi demográfiai eseményekre vonatkozó adatok között, és ezáltal bemutathatjuk, hogyan zajlott le a második demográfiai átmenet.

HÁZASSÁG, VÁLÁS, EGYÜTTÉLÉS

Az altruista házasságmodellről az individualista házasságmodellre való áttérést, azaz a „házasság aranykorát” felváltó „együttélés hajnala”-ként nevezett drámai változást számos mutató szemlélteti. A mutatók közül a teljes (első) házassági arányszám értéke lesz különösen érdekes, azaz az egy évben 1000 nem házas 50 év alatti férfira vagy nőre számolt korszpecifikus (első) házasságkötési arányszámok összege. Ez a szám azoknak a férfiaknak és nőknek az arányát mutatja meg, akik az adott évben házasságot kötnek, vagy kötöttek. Annak ellenére, hogy ezzel a számítási eljárással 1000 házásra akár 1000-nél is több házasság eshet, ami természetesen lehetetlen, ha valós kohorszokkal számolunk, ennek ellenére ezek a számok jól tükrözik a változásokat. A 2. táblázat azt mutatja be, hogyan változnak a francia demográfus, Alain Monnier által publikált házassági ráták 1965–1980 között:

2. táblázat

Az európai államok 50 év alatti népességére számított teljes első házasságkötési arányszám 1965 és 1985 között:
(1000 hajadon/nőtlen személyre)

Régió és ország	Férfiak					Nők				
	1965	1970	1975	1980	1985	1965	1970	1975	1980	1985
Észak-Európa										
Dánia	1026	752	621	491	527 ^a	984	799	661	592	559 ^a
Finnország	959	896	638	608	610 ^b	930	939	702	671	668 ^b
Észak-Írország	980	1134	900	750	–	952	1086	942	766	–
Norvégia	921	922	755	615	546 ^a	872	956	794	648	571 ^a
Svédország	986	584	566	486	479 ^a	957	624	628	525	514 ^a
Anglia és Wales	1038	1009	840	754	666 ^a	1002	1040	876	761	669 ^a
Skócia	1112	1055	899	786	749 ^c	1023	1030	889	792	750 ^c
Nyugat-Európa										
Ausztria	923	854	731	690	637	994	913	751	675	613
Belgium	992	966	854	746	688 ^d	1002	981	888	775	718 ^d
Franciaország	1013	915	822	689	530	993	919	858	706	542

NSZK	913	896	734	644	578	1102	974	764	656	591
Luxemburg	–	870	852	653	567 ^a	–	870	799	661	579 ^a
Hollandia	1124	1013	767	671	627 ^c	1130	1062	827	691	647 ^c
Svájc	892	868	624	643	651 ^a	897	829	650	659	671 ^a
Dél-Európa										
Görögország	1218	1080	1180	848	942 ^c	1185	1056	1158	875	986 ^c
Olaszország	998	1017	894	764	731 ^c	1024	1007	931	765	733 ^c
Portugália	1105	1187	1450	840	798 ^a	1012	1090	1275	808	811 ^a
Spanolország	1008	1030	949	749	684 ^c	982	1003	1024	735	675 ^c
Jugoszlávia	991	991	865	–	–	1027	970	892	–	–
Kelet-Európa										
Bulgária	951	963	969	923	878 ^b	893	976	1010	981	943 ^b
Csehszlovákia	965	918	927	796	870 ^b	901	906	976	892	934 ^b
Lengyelország	–	–	948	838	870 ^b	–	–	940	900	967 ^b
Románia	909	891	993	–	–	942	840	998	–	–

Források: Monnier, „La conjuncture démographique”, Table 4, p. 840, valamint személyes közlés

^a1984

^b1983

^c1981

^d1982

1965-ben azokban az észak- és nyugat-európai országokban, ahol kiteljesedett a második demográfiai átmenet (az első csoport országai ezek), a házassági ráták 1000 körüliek voltak, azaz majdnem mindenki házasságban élt. Ez volt a házasság aranykora.¹⁵ A házassági ráták csökkenése egyértelműen Svédországban indult el, ahol 1970-re a férfiakra 584, a nőkre 642 lett ez a szám. Svédországot 1975-től Dánia és Svájc követte. A legutóbbi felmérések szerint, ha a jelenlegi attitűdök nem változnak, a házasulandó korúak 50-60%-a nem házasodik meg. Az attitűdök változása pedig egyáltalán nem valószínű, hiszen a házasságkötés életkora a 70-es évekig folyamatosan csökkent, de ezt a házasság egyre későbbre halasztása követte, (lásd a 3. táblázatot) Bár még nem biztos, hogy a

¹⁵ Kooy, G. A. (1975): Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland (Sexuality, Marriage, and the Family in the Netherlands), van Loghum Slaterus, Deventer, 140. o.

házasságkötés „halogatása” a házasodási szándék megváltoztatásához is vezet, mégis tisztán látszik, hogy a következő évtizedekben (a 60-as 70-es évekhez viszonyítva) minden generációban csökken azoknak a száma, akik valaha házasságot kötnek.

Dél-Európában később kezdődött ez a változás. 1975-ben még mindig magas volt a teljes házasodási arány, ez a folyamat csupán az 1970-es évek közepétől fordult meg. 1975-ben Kelet-Európában a házassági ráták magasabbak voltak, mint tíz évvel korábban. Az arányszámok csökkenése az említett periódusban az NDK-ban és Magyarországon volt a legnyilvánvalóbb.

A teljes népesség 1000 tagjára számított házassági arányszám a gyors változás másik mutatója. Ez a ráta 1984-ben az észak- és nyugat európai államokban öt és hét százalék között ingadozott, míg 1970-ben hét és tíz százalék körüli értékeket vett fel (lásd a 3. táblázatot). Ez az arányszám Kelet-Európában is jelentősen csökkent, jóllehet, ebben a régióban a teljes házassági arányszám nagyobb, mint az első csoport országaiban. Kelet-Európában mostanáig lassan csökkent a házassági arányszám, a legutóbbi adatok szerint az első házasságkötés átlagéletkora (nők esetében) 20-22 év, azaz valamivel alacsonyabb mint másutt, (lásd a 3. számú táblázatot). Ez az érték 1984-ben Dániában és Svédországban volt a legmagasabb, 26,1, illetve 27,3 év.

3.táblázat.
Európai országok házasodási statisztikája: 1970 és 1984
között

Régió és ország	Házasságkötési arányszám 1000 lakosra		Nők átlagéletkora első házasságkötéskor 1984-ben vagy későbbi adatok alapján ^a	Nők átlagéletkora az első gyermek születésekor 1984-ben vagy későbbi adatok alapján ^a
	1970	1984		
Észak-Európa				
Dánia	7,4	5,6	26,1	25,4
Finnország	8,8	6,0	24,8	25,7 ^b
Izland	7,8	5,9	24,4	22,9
Írország	7,1	5,2	25,1	25,7
Norvégia	7,6	5,0	24,4	26,1 ^c
Svédország	5,4	4,5	27,3	26,5
Egyesült Királyság	8,5	7,0	23,6	25,6 ^d
Nyugat-Európa				
Ausztria	7,1	6,1	23,7	24,8 ^c
Belgium	7,6	6,0	22,3	24,9 ^c
Franciaország	7,8	5,1	23,9	25,6 ^c
NSZK	7,3	5,9	24,4	26,0 ^c
Luxemburg	6,4	5,4	23,3	25,5 ^c
Hollandia	9,5	5,7	24,1	26,3
Svájc	7,4	6,0	25,9	26,8 ^c
Dél-Európa				
Görögország	7,7	5,3	22,5	23,4
Olaszország	7,4	5,2	24,0	25,2
Málta	7,3	7,9	24,4	–
Portugália	9,0	6,9	22,7	23,6
Spanyolország	7,3	4,8	24,4 ^c	23,9 ^e
Törökország	–	6,9	17,7 ^b	20,1 ^c
Jugoszlávia	9,0	7,3	22,1 ^e	23,1 ^e
Kelet-Európa				
Bulgária	8,6	7,5	20,8	22,3
Csehszlovákia	8,8	7,9	21,1	22,9
NDK	7,7	8,0	21,5	22,4
Magyarország	9,3	7,0	21,6	23,1
Lengyelország	8,6	7,7	22,6	23,6
Románia	7,2	7,8	–	22,9
Szovjetunió	9,7	9,6	–	23,2 ^f

Források: Európa Tanács, *Recent Demographic Developments in the Member States of the Council of Europe* (Strasbourg:1986); Monnier, „La conjoncture démographique”, and personal communication, 1986; G. Calot, Institut National d'Études Démographiques (INED), personal communication, 1986; Eurostat *Demographic Statistics*, 1986; UN, *Demographic Yearbook*, 1984 and earlier editions.

^aA legtöbb adat 1984-re vagy ehhez közeli évekre vonatkozik. Az 1979-re vagy korábbra vonatkozó adatok jelzettek.

^b1978

^cCsak törvényes születések.

^dAz anya első házasságában született első gyermek.

^e1979

^f1974

Az előző két országban és Izlandon a házasságon kívüli születések aránya is jóval 40% fölött van, és a nők életkora első házasságkötéskor jelenleg magasabb mint az első gyereküket szülő nők átlagéletkora a legalacsonyabb egész Kelet-Európában.

Gérard Calot francia demográfus két észak- és nyugat európai országban végzett longitudinális vizsgálat alapján az első házasságkötés átlagos életkorának csökkenését illetve emelkedését állapítja meg.¹⁶ 1955-ben ezekben az országokban a nők általában 23 és 25 év között kötöttek házasságot (ez volt a házasságkötés átlagéletkora). Ez az átlagéletkor 1966-ban Dániában 22,4 év, Svédországban 23,4 év, 1968-ban Finnországban 23,3, 1973-ban Norvégiában 22,4; az NSZK-ban 1976-ban 22,5 év, Hollandiában 1976-ban 22,6 év volt, és ezek nagyon alacsony értékek.

¹⁶ Calot G. (1986): Institut National d'Études Démographiques, personal communication

Észak és Nyugat Európában a házasodási kedv az újránházasodás elutasításával jár együtt. Jóllehet, a második házasságkötések száma növekedett, mégis sok elvált vagy özvegy férfi és nő választja inkább az élettársi kapcsolatot a házasság helyett. Ennek a döntésnek gyakran anyagi háttere van: például az első házasságból származó jövedelem vagy nyugdíj megtartása, de az igazán nyomós ok mégis a házasság mint intézmény gyengülése. John Modell, Frank Furstenberg és Douglas Strong amerikai szociológusok arra hívták fel a figyelmet, hogy a tradicionális társadalmakban a házasság státusváltást is jelentett, amely szigorú szabályok szerint történt: a házasság határhő volt az emberek életében, hiszen egyszerre jelentette a szülői ház elhagyását, a rendszeres nemi élet megkezdését, a szülővé válást, önálló munkahelyet, saját háztartás fenntartását.¹⁷ Mára azonban a jóléti államokban meglehetősen jók az életkörülmények, így a házasság már sokkal kevesebb változással jár, így a nem házas státus vagy az újránházasodás egyenértékű opcióvá-, a válás pedig sokkal egyszerűbbé és elfogadhatóbbá vált mint néhány generációval korábban.

VÁLÁS

A rendelkezésünkre álló európai válási statisztikák szerint legalább 1965 óta a válások száma folyamatosan emelkedik. Ausztriában, Dániában, Angliában, Walesben, Svédországban, az NSZK-ban, Magyarországon, azaz azokban az országokban, ahol a leggyakoribb a válás, 1980 körül évente 1000 házasságra 10-12 válás esett. Ha a teljes válási arányszámot a teljes házassági arányszámhoz viszonyítjuk, kimutatható, hogy egy adott évben hány

¹⁷ Modell, J., Furstenberg, F.F. Jr. és Strong, D. (1978): The Timing of Marriage in the Transition to Adulthood: Continuity, Change, 1860-1975, in: American Journal of Sociology, Vol. 84., Supplement, S120.-S150. o.

házasság végződik (minden valószínűség szerint) válással: a listát jelenleg Svédország vezeti (1982-ben ez az arány 45,4%). Svédországot Dánia követi (1983-ban a válások aránya 45,1%), Angliában és Walesben 40,4%. Lengyelországban, ahol a római katolikus egyház jelentős befolyással bír, 1970-ben 14,6% volt a válások aránya, és 1983-ra mindössze 15,5%-ra emelkedett. Európa déli részén viszonylag ritka a válás. Ennek egyik oka, hogy néhány déli országban tilos felbontani a házasságokat, másutt a válás procedúrája csak most egyszerűsödik. Észak- és Nyugat Európában a válások számának ugrásszerű növekedése azzal is magyarázható, hogy a 70-es évek első felében megváltoztak a házasság felbontására vonatkozó törvények: az egyik fél hibájából kimondott válás (matrimonial offence) mellett a kölcsönös beleegyezésen (mutual consense) alapuló házasságfelbontás kategóriája is megjelent, és a leggyakoribb válóokká változott.

EGYÜTTÉLÉS

Az európai fiatalság számára a valódi felnőttkor sajátos ismérvei a munkavállalás, a házasság és a gyerekvállalás, amely anyagi függetlenséget, hosszútávú elkötelezettséget és felelősségvállalást jelent. A tanulmányok befejezésének, a szülőktől való elköltözésnek és az együttélésnek sokkal kisebb súlya van a felnőtté válás folyamatában.¹⁸ Ennek ellenére a házasság nélküli együttélés társadalmi intézménnyé vált. Jan Trost svéd szociológus szerint „a mai Svédországban és Dániában a párok az együttélést nem a házasság helyett választják, ők csak együtt élnek.”¹⁹ Trost úgy véli, Svédországban az

¹⁸ Kiernan, K.E. (1986): Leaving Home: Living Arrangements of Young People in Six West European Countries, in: European Journal of Population, Vol. 2., No. 2., 177.-185.0.

¹⁹ Trost, J. (1979): Unmarried Cohabitation, International Library, Vasteras, 186. o.

1960-as évekig ritka volt az együttélés, de 1972–73 óta „normális” viselkedésnek tartják: „[1972–73 óta] a házasság nélküli együttélés olyan kapcsolattá változott, amely abban különbözik a házasságtól, hogy minden házas ismeri az együttélést, de az élettársi viszonyban élők közül nem mindenki volt házas.” Mivel több észak- és nyugat európai ország is követte a svéd és dán mintát, indokolt az „együttélés hajnaláról” beszélni. [...]

Úgy tűnik, a 70-es évek elejétől az évtized végéig az „együttélés mint próbaházasság” helyét az „együttélés mint a házasság alternatívája” veszi át. A hat évnél régebben együtt élő párok (az összes élettársi kapcsolat 20%-a ilyen) körülbelül fele azt nyilatkozta, hogy nem szeretne házasságot kötni. Ez azt jelenti, hogy az 1970-es évek közepétől együtt élő párok 10%-a számára az együttélés végleges kapcsolatformát jelent.

A házasodási hajlandóságban bekövetkezett változások a korszpecifikus házassági görbéket is befolyásolják. Calot 1984-es adatai szerint Magyarországon a házasság továbbra is népszerű és fiatalon kötik, a nők 20 évesen. Svédországban a házasodási életkor (ha egyáltalán házasságot kötnek) a nők esetében 26 év, a gyerekek gyakran részt vesznek szüleik esküvőjén.

Tekintettel arra, hogy az együttéléseket nem anyakönyvezik, néhány esetben az országok közötti összehasonlítás csak felmérésekből, illetve népszámlálásokból származó adatok alapján lehetséges. Az alábbi táblázat a különböző országok női lakosságának azt a részét tartalmazza, akik 1980 és 1981 között, illetve Hollandiában 1984-ben házasságban vagy élettársi kapcsolatban éltek.²⁰

²⁰ Van de Giessen, G.J. (1986): Netherlands Fertility Survey 1982: A Summary of Findings, Central Bureau of Statistics, Voorburg, mimeo.

4. táblázat.

A különböző országok női lakosságának az a része, aki házasságban, vagy élettársi kapcsolatban él (százalékos arány)

ország	20-24	25-29	30-34
Svédország	69	37	18
Dánia	65	29	13
Hollandia	28	13	5
Franciaország	16	6	2
Nagy Britannia	11	6	2

Nagyon fontos megérteni, hogy a házasság és az együttélés néha ugyanazon érem két oldala, hiszen mindkettő a párkapcsolat egyik formája. Bár a fenti listát Svédország vezeti, az együttélések aránya ott a legnagyobb, ha az élettársi kapcsolatban élő nők számát hozzáadjuk azokéhoz, akik házasságban élnek, a „de facto” párkapcsolatban élő nők aránya minden korcsoportban hasonló lesz. A 25-29 éves nők körében 1980 és 81-ben Nagy Britanniában 81%, Svédországban és Franciaországban 78%.²¹ Ezért hibás lenne arra a következtetésre jutni, hogy „a házasság megszűnése a család megszűnését is jelenti.” A család szempontjából irreleváns a különbség az élettársi és a házastársi viszony között.

FORDÍTOTTA: GEAMBAŞU RÉKA ÉS PLAINER ZSUZSA

²¹ Höpflinger, F. (1985): Changing Marriage Behaviour: Some European Comparisons, Genus, Vol. 16., 41.-64. o.